

Labor Conflicts and the Social Factors Influencing Them: A Historical Study of the Second Pahlavi Period

Amir Akbari Ghamsari*

Mahdi Jalali**

Abstract

Workers, as an influential social group within the structure of Iranian society, have faced numerous contradictions and conflicts. These contradictions were also present during the reign of the Second Pahlavi period. The central question of this study is: What social factors contributed to labor contradictions and tensions during the Second Pahlavi period?

This study is conducted using a historical-analytical approach. It relies primarily on official documents from the Second Pahlavi period and reports from labor unions. In addition, scholarly studies and research articles related to the condition of workers during this period have also been utilized as supplementary sources.

The findings indicate that although the policies of the Second Pahlavi state relatively addressed workers' welfare and social security, issues such as wage inequality, the imbalanced distribution of the labor force in relation to income, and unequal access to welfare services persisted.

The state's labor policy combined both incentives and repression; on the one hand, the implementation of labor laws, improvements in workplace conditions, the expansion of healthcare insurance, and limited worker participation in industrial factory shares were observed; on the other hand, the formation of state-controlled

* Assistant Professor, Department of Sociology, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran (Corresponding Author), a-akbari@sbu.ac.ir

** Ph.D. Candidate of Sociology of Social Issues in Iran, Faculty of Literature and Humanities Shahid Beheshti University, Tehran, Mahdi_jalali_aze@yahoo.com

Date received: 19/04/2025, Date of acceptance: 28/07/2025

(yellow) unions and SAVAK surveillance over workers hindered the full realization of their rights. In cases where conflict resolution mechanisms failed, security-oriented responses—including dismissal, suppression, and arrest of workers—were employed.

Keywords: labor conflicts, Second Pahlavi period, social disorders, worker, employer.

Introduction

Workers are considered among the most important actors in the industrial sector of the economy. Recognizing their role and position within the socio-economic structure contributes to a better understanding of broader societal transformations. During the reign of Mohammad Reza Shah, the expansion of industrialization and the implementation of state development programs amplified the role of workers in national production and the economy. Simultaneously, this expansion gave rise to dissatisfaction, conflicts, and new demands from the working class. Examining these conflicts within the historical context of specific periods—such as the Second Pahlavi period—requires in-depth and comprehensive research. The central question guiding this study is as follows: What social factors contributed to labor contradictions and tensions during the Second Pahlavi period?

Materials and Methods

This study employs a historical-analytical approach with an emphasis on sociological interpretation to investigate the structural, social, and cultural foundations of labor disputes during the Second Pahlavi period. Data have been collected from archival sources, government documents, and previous scholarly studies. The historical method facilitates the identification and analysis of structural changes and transformations in the domain of labor and industrial relations over a defined time period. Ultimately, this research seeks to offer a multidimensional and comprehensive understanding of industrial relations and labor conflicts by integrating historical and sociological analyses.

Discussion and Results

One of the main findings of this research is the incompatibility between economic development and political development. Relying on oil revenues, the Second Pahlavi government expanded large-scale industries, accelerated urbanization, broadened public services, and increased industrial employment. However, it simultaneously

3 Abstract

sought to maintain an authoritarian political structure that was centralized, controlled, and isolated from popular participation.

During this period, the relationship between the state, workers, and employers was characterized by a functional duality and a clear conflict of interest. On the one hand, the state attempted to secure worker compliance and depoliticize through limited welfare provisions such as labor legislation, social insurance, and profit-sharing schemes. On the other hand, it weakened independent labor institutions, imposed strict security oversight, and intervened directly in union mechanisms to prevent the emergence of any bottom-up organized power.

The conflict between the economic interests of workers and the monopolistic interests of employers, in the absence of civil institutions supporting social justice, led to the accumulation of dissatisfaction. The official labor structure—composed of state-dependent and non-autonomous unions—not only failed to play a mediating role but also frequently became an instrument of worker control.

Conclusion

As a result, workers resorted to informal or protest-based methods to express their demands, including spontaneous strikes, factory shutdowns, scattered gatherings, and the issuance of statements. The experience of the Second Pahlavi period demonstrates that economic development without political participation, social justice, and independent labor institutions not only fails to reduce social tensions, but also leads to the accumulation of crises and the eruption of social disorder.

Bibliography

- Abdullaev, Z. Z. (1968) Formation of the working class of Iran, Baku, Izd. AN AzSSR.
- Abrahamian, Yervand (2005) Iran Between Two Revolutions, Translated by Ahmad Golmohamadi and Mohamad Ebrahim Fatahi, Ney, Tehran (In Persian).
- Ahmadi, Mehdi (2024) The working life of Iranians in the South Caucasus; Employment status, working hours and wages (from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century). *Tahqiqāt-e Târix-e Eqtesâdi (Economic History Studies of Iran)*, 13(2), 1 – 34 (In Persian).
- Ashraf, Ahmad (2011) Dissecting the Revolution: The Role of Industrial Workers in the Iranian Revolution, *Iranname*, 26 (3,4), 4 – 53 (In Persian).
- Atabaki, Touraj (2012) The Comintern, the Soviet Union and Working Class Militancy in Interwar Iran, Stephanie Cronin (Ed.), *Iranian-Russian Encounters. Empire and Revolution since 1800*, London, Routledge.

- Azghandi, Alireza (1998) The Inefficiency of Iran's Political Elites Between the Two Revolutions, Tehran, Ghoomes (In Persian).
- Bashiriyeh, Hossein (2010) Obstacles to political development in Iran, Tehran, Game No.
- Bayat, Asef (1984) The culture and process of proletarianization of Tehran factory workers, Journal of Alefba, 4 (In Persian).
- Bayat, Asef (2005) Political control and labor organization in Iran, Journal of Negah, 13 (In Persian).
- Bayat, Asef (2021) Workers and Revolution 57, Tehran, Akhtaran (In Persian).
- Bharier, Julian (1971) Economic development in Iran 1900 – 1970, London, Oxford University Press.
- Bolandi, Maryam, Mighani, Kazem, Pour aryan, Foad. and Hosseini, Mirhadi. (2024). Welfare demands of oil industry workers based on petitions (1320-1332). Tahqiqāt-e Târix-e Eqtesâdi (Economic History Studies of Iran), 13(1), 31-57 (In Persian).
- Central Bank of Iran (1976) Statistical reports for the year 1976 (In Persian).
- Chalabi, Masoud (2016) Sociology of Order: The Theoretical Explanation and Analysis of Social Order, Tehran, Ney (In Persian).
- Elgoibar, Patricia; Euwema, Martin; Munduate, Lourdes (2017) Building Trust and Constructive Conflict Management in Organizations, Springer International.
- Floor, Willem (1992) Industrialization of Iran, Translated by Ab Alghasem Serri, Tehran, Toos (In Persian).
- Foran, John (2013) History of Iranian Social Developments (Fragile Resistance), Translated by Ahmad Tadayon, Tehran, Rasa (In Persian).
- Issawi, Charles (1984) Economic History of Iran (Qajar period), Translated by Yaghoub Azhand, Tehran, Offset Company (In Persian).
- Ivanov Mikhail (1978) Modern history of Iran, Translated by Houshang Tizabi and Hasan Ghaempanah, Tehran, Esloch (In Persian).
- Katouzian, Homa (1995) The Political Economy of Modern Iran: Despotism & Pseudo Modernism, Translated by Mohamadreza Nafisi and Kambiz Azizi, Tehran, Markaz.
- Khamei, Anvar (1993) Khamei, Anvar's political memoirs, Tehran, Goftar (In Persian).
- Lajevardi, Habib (1990) Labor Unions & Autocracy in Iran, Translated by Zia Sedghi, Tehran, No Pub. (In Persian)
- Malekzade, Elham; Baghaei, Mohamad (2016) An analytical introduction to the cultural-religious policies of the first and second Pahlavi dynasties, Journal of Ganjine Asnad, 26 (2), 76 – 95 (In Persian).
- Manouchehri, Ali; Ahmadi, Mahdi (2009) Labor strikes during Mossadegh's prime ministership, Journal of Payame Baharestan, 2 (5); 369 – 398 (In Persian).
- Mashhadizade, Naser (1994) An analysis of the status of urban planning in Iran, Tehran, University of Science and Technology Pub. (In Persian)

5 Abstract

Milani, Abbas (2013) A look at the Shah, Canada, Toronto, Persian Circle (In Persian).

Sae'd Maraqa'I, Mohammad (1994) Political Memoirs of Mohammad Sae'd Maraqa'I, Tehran, Narmak (In Persian).

Statistical Center of Iran (1966) General Population and Housing Census, Tehran, Central Statistical Organization of Iran.

Statistical Center of Iran (1976) General Population and Housing Census, Tehran, Central Statistical Organization of Iran.

تضادهای کارگری و عوامل اجتماعی موثر بر آن (مطالعه تاریخی دوره پهلوی دوم)

امیر اکبری قمصری*

مهدی جلالی**

چکیده

کارگران به عنوان قشر مؤثر و حساس در ساختار اجتماعی ایران، با تناقضات و منازعات متعددی روبه‌رو بوده‌اند. این تناقضات در دوره پهلوی دوم نیز وجود داشته است. سوال اصلی این تحقیق آن است که عوامل اجتماعی موثر بر تناقضات و تنش‌های کارگری در دوره پهلوی دوم کدام‌ها هستند؟ این مطالعه با رویکرد تحلیل تاریخی انجام شده است. پژوهش بر اسناد رسمی دوره پهلوی دوم و گزارش‌های اتحادیه‌های کارگری تکیه دارد. همچنین مطالعات و مقالات پژوهشی مرتبط با وضعیت کارگران در این دوره به عنوان منابع دیگر مورد استفاده قرار گرفته‌اند. نتایج نشان می‌دهد که اگرچه سیاست‌های دوره پهلوی دوم به طور نسبی به بهبود رفاه کارگران و تأمین اجتماعی آنان توجه داشت، اما نابرابری دستمزدها، توزیع نامتوازن نیروی کار نسبت به درآمد و دسترسی نابرابر به خدمات رفاهی همچنان وجود داشت. سیاست حکومت در قبال کارگران صنعتی ترکیبی از مشوق‌ها و سرکوب‌ها بود؛ از یک سو، تصویب قانون کار، بهبود شرایط محیط کاری، توسعه بیمه‌های درمانی و مشارکت محدود کارگران در سهام کارخانه‌های صنعتی وجود داشت و از سوی دیگر، تشکیل اتحادیه‌های دولتی (زرد) و نظارت ساواک بر کارگران مانع تحقق کامل

* استادیار گروه جامعه‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران (نویسنده مسئول)،
a-akbari@sbu.ac.ir

** دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران،
Mahdi_jalali_aze@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۶

حقوق آنان می‌شد. در مواردی که روند حل منازعات شکست می‌خورد، برخوردهای امنیتی شامل اخراج، سرکوب و دستگیری کارگران صورت می‌گرفت.

کلیدواژه‌ها: تضادهای کارگری، دوره پهلوی دوم؛ اختلالات اجتماعی؛ کارگر؛ کارفرما.

۱. مقدمه

کارگران، از مهمترین کنشگران بخش صنعت اقتصاد به‌شمار می‌روند و توجه به موقعیت و نقش آنان در ساختار اجتماعی-اقتصادی، می‌تواند به درک بهتر تحولات کلان جامعه یاری رساند. در دوره محمدرضاشاه، با گسترش روند صنعتی‌سازی و اجرای برنامه‌های توسعه‌ای دولت، نقش کارگران در عرصه تولید و اقتصاد ملی برجسته‌تر شد. درعین حال، این گسترش با شکل‌گیری نارضایتی‌ها، منازعات و مطالبات جدیدی از سوی طبقه کارگر همراه بود. بررسی این منازعات در بستر تاریخی دوره‌های مشخصی چون پهلوی دوم، نیازمند پژوهش‌های دقیق و گسترده است. تحقیق حاضر با رویکردی تاریخی و تحلیلی، به مطالعه منازعات کارگری در دوره پهلوی دوم می‌پردازد. نتایج این تحقیق می‌تواند در برنامه‌ریزی‌های اجتماعی-اقتصادی به‌ویژه توسط برنامه‌ریزان این حوزه مورد استفاده قرار گیرد. هدف اصلی تحقیق، بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر منازعات کارگری در ایران در دوره پهلوی دوم است. بنابراین، پرسش اصلی تحقیق چنین مطرح می‌شود: عوامل اجتماعی مؤثر بر تناقضات و تنش‌های کارگری در دوره پهلوی دوم کدام‌ها هستند؟

الگویار اختلاف بین دو یا چند طرف (افراد یا گروه‌ها) را زمانی تضاد تلقی می‌کند که حداقل یکی از طرف‌ها ضربه ببیند و یا به‌وسیله دیگری عقب‌نگه داشته‌شود (Elgoibar & et. 4: 2017). توسلی نیز تضاد کارگری را چنین تعریف می‌کند: "تضاد کارگری تقابل عملی کارگران با مدیریت است که باید آن را جزء لاینفکی از جامعه سرمایه‌داری دانست؛ زیرا بین کارگران و کارفرمایان بر سر منافع، کشمکش دائمی وجود دارد" (توسلی، ۱۳۹۲: ۱۲۰ - ۱۲۱). در ایران، در زمینه روابط صنعتی و تضادهای کارگری در دوره محمدرضاشاه، مطالعات اندکی یافت می‌شود. برخی مورخان و محققان اجتماعی، مانند ایوانف (۱۳۵۶)، کاتوزیان (۱۳۷۴)، آبراهامیان (۱۳۸۴)، فوران (۱۳۹۲)، اشرف (۱۳۸۹) و بیات (۱۴۰۰) به‌صورت گذرا در کتاب‌ها و تحقیقات خود به بررسی وضعیت کارگران در دوره پهلوی دوم پرداخته‌اند. لاجوردی (۱۳۶۹) به بررسی تاریخچه پیدایش اتحادیه‌های کارگری در ایران پرداخته است. وی کتاب خود را بر پایه بحث جورج لاج مطرح کرده که این

اندیشمند می‌گوید که در کشورهای روبه‌توسعه، میدان دادن به اتحادیه‌های کارگری مستقل، تدبیری مؤثر برای مبارزه با نفوذ کمونیسم است. وی در ادامه مطرح می‌کند که چرا در کشورهای چپ‌اندیش چون ایران که برای مبارزه با نفوذ کمونیسم تلاش می‌کنند، چرا چنین اجازه‌ای به اتحادیه‌های کارگری نمی‌دهند؟ در ادامه کتاب، نویسنده در پی پاسخگویی به این سوال است.

بیات (۱۴۰۰) در کتاب خود با عنوان "کارگران و انقلاب ۵۷"، تحلیلی جامعه‌شناختی و تاریخی از نقش طبقه کارگر در تحولات منتهی به انقلاب اسلامی ایران ارائه می‌دهد. وی با تمرکز بر تجربه زیسته کارگران، نشان می‌دهد که برخلاف تصور رایج که انقلاب ۵۷ را عمدتاً جنبشی دینی یا خرده‌بورژوازی می‌داند، کارگران صنعتی و شهری نیز نقش فعالی در تضعیف حکومت پهلوی ایفا کردند. او استدلال می‌کند که گرچه این نقش همواره سازمان‌یافته و در قالب اتحادیه‌های مستقل نبود، اما از طریق اعتصاب‌ها، مقاومت‌های روزمره، و اشکال غیررسمی از کنش جمعی، فشار اقتصادی و اجتماعی سنگینی بر دولت وارد شد. بیات همچنین بر ماهیت غیردستوری و گسسته مبارزات کارگران تأکید می‌کند و آن را ناشی از ساختار غیرمتمرکز و تفرق‌آمیز محیط‌های کاری، سرکوب شدید سازمان‌های صنفی مستقل، و ناهمگونی درونی طبقه کارگر می‌داند. به باور او، کارگران بیشتر از طریق اشکال «غیرجنبشی» مقاومت، مانند کاهش بهره‌وری، غیبت، بی‌نظمی یا حتی همدلی پنهانی با نیروهای انقلابی، در فرایند فروپاشی نظام پهلوی مؤثر بودند. کتاب نشان می‌دهد که اگرچه کارگران نقش مهمی در براندازی حکومت داشتند، اما در شکل‌گیری ساختار سیاسی پس از انقلاب، به دلیل فقدان تشکلیابی مستقل و ایدئولوژی منسجم، نتوانستند نقش سیاسی پایداری ایفا کنند.

نمونه دیگری که به نقش اعتصابات کارگری در دوره پهلوی دوم پرداخته، تحقیق منوچهری و همکاران (۱۳۸۸) است که درباره اعتصابات کارگری در دوره نخست‌وزیری مصدق، با دیدی تاریخی به توصیف اعتصابات می‌پردازد.

برخی از تحقیقات پیشین درباره تضادهای کارگری در دوره پهلوی دوم عمدتاً یا با نگاهی ایدئولوژیک و جانبدارانه به موضوع پرداخته‌اند و یا صرفاً به توصیف سطحی این تضادها اکتفا کرده‌اند، بدون اینکه به تبیین عمیق رابطه میان عوامل اجتماعی و مسائل کارگری بپردازند. این کمبود جدی در تحلیل‌های موجود، به‌ویژه فقدان بررسی‌های جامعه‌شناختی و نظام‌مند روابط صنعتی در ایران، نشان‌دهنده خلأ تحقیقاتی اساسی در این

حوزه است. از این رو، ضرورت انجام پژوهشی که بتواند این رابطه پیچیده را به صورت ساختاریافته و عمیق تبیین کند، بیش از پیش احساس می شود. کمبود مطالعات پیشین، از یک سو، سبب شده است که پژوهش حاضر نتواند به طور کامل از یافته ها و تحلیل های تحقیقاتی گذشته بهره ببرد و از سوی دیگر، زمینه را برای ورود به حوزه ای نسبتاً نوظهور فراهم آورده است. به این ترتیب، این تحقیق می تواند به عنوان گامی مهم در مطالعه تناقضات کارگری در دوره محمدرضا شاه تلقی شود که با استفاده از رویکرد تحلیلی و چارچوب نظری مشخص، مسیر را برای پژوهش های آتی در این زمینه هموار خواهد کرد. از نظر رویکرد و روش شناسی، این پژوهش با بهره گیری از تحلیل تاریخی و با تأکید بر تحلیلی جامعه شناسی، سعی دارد تا زمینه های ساختاری، اجتماعی و فرهنگی تضادهای کارگری را در بستر تاریخی دوره پهلوی دوم بررسی کند. داده ها از منابع آرشیوی، اسناد دولتی، و مطالعات پیشین گردآوری شده اند. پژوهش بر اسناد رسمی دوره پهلوی دوم و گزارش های اتحادیه های کارگری تکیه دارد. همچنین مطالعات و مقالات پژوهشی مرتبط با وضعیت کارگران در دوره محمدرضا شاه به عنوان منابع دیگر مورد استفاده قرار گرفته اند. تحلیل تاریخی این امکان را فراهم می کند که تغییرات و تحولات ساختاری در حوزه کارگری و روابط صنعتی در یک بازه زمانی مشخص به دقت شناسایی و ارزیابی شود. در نهایت، این تحقیق با پیوند دادن تحلیل تاریخی به تحلیل جامعه شناسی، به دنبال ارائه تصویری چندبعدی و جامع از روابط صنعتی و تضادهای کارگری در دوره پهلوی دوم است که می تواند خلأهای موجود در مطالعات پیشین را پر کرده و دانش جامعه شناسی درباره این مقطع مهم تاریخی را ارتقا بخشد.

۲. شرایط ساختاری کشور در دوره محمدرضا شاه

دوره محمدرضا شاه پهلوی، از همه لحاظ دوره پُرفرازونشیبی بود. بعد از برهه کوتاه مدتی که در کشور، فضای باز سیاسی نسبی وجود داشت، تمرکزگرایی قدرت آغاز شد و کشور به سوی نظامی اقتدارگرا پیش رفت (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۲۵۰؛ میلانی، ۱۳۹۲: ۲۵۴). علی رغم گسترش دیوان سالاری، همچنان نهادهای سیاسی کارآمدی وجود نداشت. دولت محمدرضا شاه هرچند ساختار اقتصادی-اجتماعی را نوسازی کرد، لکن برای توسعه نظام سیاسی از جمله ایجاد گروه های فشار، ایجاد فضای باز سیاسی برای نیروهای مختلف اجتماعی، ایجاد پیوند میان حکومت و طبقات جدید، حفظ حلقه های ارتباطی موجود میان

حکومت و طبقات قدیمی، گسترش پایگاه اجتماعی سلطنت که عمدتاً به علت کودتای نظامی سال ۱۳۳۲ همچنان پابرجا مانده بود، تلاش چندانی نکرد. او نیز به مانند رضاشاه، به جای نوسازی نظم سیاسی، قدرتش را بر روی سه ستون نیروهای مسلح، شبکه حمایتی دربار و دیوانسالاری گسترده دولتی قرار داد (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۵۳۶ - ۵۳۹؛ ازغندی؛ ۱۳۷۶: ۱۹۰؛ آموزگار، ۱۳۵۷: ۳۴۱). روند نوسازی فرهنگی پهلوی دوم به دلیل اینکه در یک نظام اقتدارگرای پاتریمونیالیستی اعمال می شد و نوسازی خود را بدون اعمال در ابعاد سیاسی و جامعه مدنی تقلید نموده بود، موجب برهم زدن تعادل روانی و اجتماعی اقشار متوسط و پایین جامعه گردید (بشیریه، ۱۳۸۹: ۹۵). نوسازی در ایران، عمدتاً بالا به پایین و بدون مشارکت نیروهای اجتماعی انجام شد. نبود احزاب واقعی، سرکوب نیروهای سیاسی و کنترل رسانه ها، فضای نوسازی را با بی اعتمادی و بحران مشروعیت روبه رو کرد. تمرکز قدرت، نه تنها باعث تضعیف جامعه مدنی شد بلکه سازوکار نظارت، پاسخگویی، و چرخش نخبگان را نیز از بین برد. به خصوص با حذف چهره هایی مانند دکر مصدق و بعدها حتی چهره های تکنوکرات و ملی گرا، حکومت در برابر بحران ها ضعیف تر شد.

در این دوره، جمعیت کشور به دلیل بهبود شرایط بهداشتی و افزایش زاد و ولد رشد چشمگیری داشت. این افزایش جمعیت باعث شد تا مهاجرت از روستاها به شهرها شدت یابد و روند شهرنشینی گسترش پیدا کند (مرکز آمار ایران، ۱۳۴۵؛ ۱۳۵۵). علی رغم عدم توسعه سیاسی طی دوران پهلوی دوم، به دلیل رشد اقتصادی، سرمایه گذاری زیادی در خدمات عمومی و شبکه های ارتباطی، بهداشت عمومی، آموزش و پرورش، تامین اجتماعی و خدمات درمانی گسترش یافت (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۵۲۴ - ۵۳۰؛ اشرف و همکاران، ۱۳۸۶: ۱۰۸).

در دوره محمدرضاشاه، می توان آثار رونق اقتصادی و تفاوت در توزیع منابع را در مواردی چون نامتقارن بودن سطح زندگی در شهر و روستا (اشرف و همکاران، ۱۳۸۶: ۱۱۱)، نابرابری در دسترسی به خدمات بهداشتی و درمانی، آموزشی و... بین طبقات پایین و بالای جامعه (عیسوی، ۱۳۶۲: ۶۰۱؛ بیات، ۱۳۸۴: ۴۵؛ ایوانف، ۱۳۵۶: ۲۳۸) و متمرکز شدن صنایع در شهرهای بزرگ (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۳۲۴ - ۳۲۵) مشاهده کرد. در جدول زیر، می توان به مقایسه شاخص های توسعه در ایران دهه ۱۳۵۰ پرداخت.

جدول ۱. مقایسه شاخص‌های توسعه در ایران دهه ۱۳۵۰

شاخص	مقدار در شهرها / طبقات بالا	مقدار در روستاها / طبقات پایین	منبع
نرخ باسوادی (۱۳۵۵)	۶۰ درصد	۱۷ درصد	مرکز آمار ایران (۱۳۵۵)
نسبت پزشک به جمعیت	۱ به ۲۰۰۰ (تهران)	۱ به ۲۵۰۰۰ (روستاها)	اشرف و همکاران (۱۳۸۶): (۱۱۲)؛ عیسوی (۱۳۶۲: ۶۰۱)
دسترسی خانوارها به برق	۷۰ درصد	۱۰ درصد	مرکز آمار ایران (۱۳۵۵)
تمرکز صنعتی	عمدتاً در تهران و شهرهای بزرگ	بسیار پایین	کاتوزیان (۱۳۷۴: ۳۲۴ - ۳۲۵) Bharier, 1971: 20
درآمد دهک دهم نسبت به دهک اول	۲۵ برابر		بانک مرکزی (۱۳۵۵)؛ بیات (۱۳۸۴: ۴۵)

حکومت پهلوی با سیاست‌هایی مانند اصلاحات ارضی، کشف حجاب، مدرنیزاسیون آموزش و تبلیغ سبک زندگی غربی، زمینه شکاف میان سنت و مدرنیته را تشدید کرد؛ اما از آن‌سو، ظرفیت گفت‌وگوی فرهنگی یا ایجاد مسیرهایی برای سازگاری ارزش‌های سنتی و مدرن را فراهم نکرد. به‌ویژه برای طبقات مذهبی و روستایی، تغییرات فرهنگی ناگهانی بدون اقناع و مشارکت، نوعی بی‌ثباتی ارزشی ایجاد کرد که بعدها در بسیج عمومی علیه حکومت نقش مهمی ایفا کرد. این موضوع، شکاف‌های منطقه‌ای و حس محرومیت نسبی را افزایش داد. رشد اقتصادی، افزایش خدمات و سرمایه‌گذاری‌ها بدون اصلاح ساختار سیاسی منجر به بروز تضادهایی شد؛ طبقات جدید شهری (از جمله کارگران صنعتی) انتظاراتی پیدا کردند که در چارچوب سیاسی اقتدارگرا پاسخی برای آن نبود. این تضادها بخشی از ریشه‌های نارضایتی عمومی و بحران‌های سیاسی دهه ۵۰ شمسی است.

۳. کارگران صنعتی دوره محمدرضاشاه

کارگران صنعتی که در دوره قاجار ظهور پیدا کرده و در دوره رضاشاه، رو به افزایش گذاشته بودند، در دوره محمدرضاشاه، روند افزایشی‌شان تداوم یافت (Abdullaev, 1968: 99 - 100). طی دهه‌های ۱۳۲۰ و ۱۳۳۰، اندازه طبقه کارگر صنعتی بیشتر شد. در سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۳۵، تعداد کارگران در کارگاه‌های بزرگ صنعتی (با ده کارگر یا بیشتر) از ۴۰۰۰۰ به ۷۰۰۰۰ نفر افزایش یافت. در بیست سال پس از آن، صنعتی شدن شتاب بیشتری گرفت و تعداد کارگران صنعتی در کارگاه‌های بزرگ صنعتی به‌طور چشمگیری از ۷۰۰۰۰ به

تضادهای کارگری و عوامل اجتماعی ... (امیر اکبری قمصری و مهدی جلالی) ۱۳

۴۰۰۰۰۰ نفر افزایش یافت. در سال ۱۳۵۵، تقریباً ۱.۲۵ میلیون کارگر مزدبگیر در بخش تولید و فعالیت‌های وابسته وجود داشت (اشرف، ۱۳۸۶: ۹۹). عیسوی (۱۳۶۲: ۶۰۱-۶۰۲) نیز آماری نزدیک به این آمارها را بیان می‌کند.

بنابه گفته آبراهامیان (۱۳۸۴: ۵۳۴)، در سال‌های میان ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۵ تعداد کارگران تقریباً برابر شد که از میان این کارگران حدود ۸۸۰۰۰۰ نفر، کارگر صنعتی جدید بودند. توزیع نیروی کار در بین سال‌های ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۶ هم نامتوازن بود؛ بدین گونه که بخش نفت که تا یک سوم درآمد ملی را تامین می‌کرد، نسبت ناچیزی از کل نیروی کار (حدود ۰.۶ درصد) را در استخدام داشت (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۳۰۴-۳۰۵). از سال ۱۳۵۰ به بعد، کل نیروی صنعتی به‌طور متوسط در حدود ۲.۵ میلیون نفر بوده است. در کارخانه‌های مدرن که ۵۷ درصد کل محصولات صنعتی و معدنی در آنها تولید می‌شد به‌طور متوسط تنها ۱۵۰۰۰۰ نفر یا ۶ درصد نیروی کار صنعتی مشغول بودند. این امر نشان می‌دهد که الف) صنایع مدرن به نحو بارزی سرمایه‌بر بوده‌اند؛ ب) در صنایع سنتی و نیمه‌سنتی که ۳۵ درصد محصولات صنعتی و معدنی در این بخش تولید می‌شد، احتمالاً ۶۵ درصد نیروی کار صنعتی مشغول بوده‌اند و پ) بنابراین در بخش تولید سنتی و نیمه‌سنتی بیکاری پنهان وجود داشته است (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۳۳۰). کارگران صنعتی ایران در دهه ۵۰، دو خصیصه عمده داشتند: یکی این که در دو دهه ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ کارگر صنعتی به سرعت رشد کرده و در واحدهای بزرگ تمرکز یافته بود؛ از طرف دیگر، همین رشد سریع کمی همراه با عواملی چون درآمد سرشار نفت و سیاست‌های اقتصادی دولت و عوامل فرهنگی و اجتماعی دیگر موجب ظهور و بروز تفاوت‌ها و تمایزها و تضادهای بیرونی و درونی در میان قشرهای مختلف کارگران شده بود (بیات، ۱۳۶۲: ۸۵-۱۰۵). برخی از محققین اعتقاد دارند که در دوره رضاشاه بود که طبقه کارگری ایجاد شد و در دوره محمدرضاشاه، این طبقه، گسترش پیدا کرد. آبراهامیان (۱۳۸۴: ۵۳۴) بیان می‌کند که دولت رضاشاه طبقه کارگر جدید را به وجود آورد و دولت محمدرضاشاه آن را پرورش داد تا به صورت بزرگ‌ترین و پرشماترین طبقه ایران معاصر درآید.

روند رشد طبقه کارگر صنعتی در ایران را از دوره قاجار تا پایان سلطنت محمدرضاشاه نشان می‌دهد که صنعتی شدن، به‌ویژه پس از دهه ۱۳۳۰، موجب رشد سریع و کمی کارگران صنعتی شد. طبقه کارگر صنعتی، که هسته‌اش در دوره رضاشاه شکل گرفته بود، در دوره محمدرضاشاه از نظر عددی گسترش چشمگیری یافت و به مهمترین قشر

اجتماعی مدرن تبدیل شد. اما این رشد به طور ساختاری نابرابر بود؛ از یک سو، صنایع مدرن سرمایه‌بر بودند و درصد اندکی از نیروی کار را جذب می‌کردند، و از سوی دیگر، اکثریت کارگران در بخش‌های سنتی با بیکاری پنهان مشغول بودند، که نشان از ناکارآمدی ساختار جذب نیروی انسانی دارد. از نظر طبقاتی نیز، با تمرکز کارگران در کارخانه‌های بزرگ و تشدید تضادهای درونی و بیرونی، این طبقه به شکلی ناهمگن و مستعد اعتراض بدل شد. این استدلال‌ها، در مجموع، نقش حیاتی اما پیچیده کارگران صنعتی را در تحولات اجتماعی-سیاسی ایران پیش از انقلاب نشان می‌دهند.

۴. دستمزد کارگران

دستمزد کارگران در دوره محمدرضا شاه، مسیر پُرفرازونشیبی را پشت سر گذاشت. در برهه‌هایی، میزان دستمزدها با میزان دخل و مخارج برابری می‌کرد و در برخی زمان‌ها، دستمزدها کفاف ضروریات اولیه زندگی را هم نمی‌کرد. سفارت آمریکا در شهریور ۱۳۲۱ درباره وضعیت زندگی کارگران ایرانی چنین گزارش داد: دستمزدها بی‌گمان برای امرار معاشی که از زندگی خشک و خالی والاتر باشد، بسنده نیست و برای کارگر معمولی روزی ۴ تا ۱۰ ریال است. می‌توان گفت که با این دستمزد، یک لقمه نان سفید خریده می‌شود. بدین‌سان دیده می‌شود که دستمزد برای حتی یک خانواده بسنده نیست (فلور، ۱۳۷۱: ۱۴۳).

در سال‌های ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۶، میزان افزایش دستمزدهای کارگران شهری، از میزان افزایش ۹۰ درصدی قیمت کالاهای مصرفی پیشی گرفت. میانگین دستمزدها در ۲۱ بخش صنعتی کلیدی در سال ۱۳۵۳، ۳۰ درصد و در سال ۱۳۵۴، ۴۸ درصد افزایش یافت. بالا رفتن استاندارد زندگی در میان کارگران ماهر کارخانه‌ها نیز چشمگیر بود. در سال ۱۳۵۰، میانگین دستمزد روزانه کارگران کارخانه‌های تهران، ۲۲۰ ریال بود (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۶۳۰). بر پایه ترازنامه بانک مرکزی، یک خانوار چهار نفره ایرانی در سال ۱۳۵۵، از درآمد سرانه هشت هزار دلار یا ۵۶۸۰ تومان برخوردار گردید؛ در حالی که در سال ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۵ چهار برابر افزایش یافت ولی شاخص هزینه‌های زندگی، افزایش چندانی پیدا نکرد.

تورم یکی از نتایج ناگزیر سیاست‌های پهلوی در مواجهه با ثروت به دست آمده از درآمد نفت بود. تورم اقتصادی با بحران اقتصادی از حدود سال ۱۳۵۴ آغاز شد و به تدریج تا سال‌های ۱۳۵۵-۱۳۵۶ عمیق‌تر شد. این موضوع باعث شده بود که هزینه زندگی که در

تضادهای کارگری و عوامل اجتماعی ... (امیر اکبری قمصری و مهدی جلالی) ۱۵

سال ۱۳۵۴ تنها ۹.۹ درصد افزایش داشت، در سال ۱۳۵۶ به ۲۵.۱ درصد برسد (فوران، ۱۳۹۲: ۵۵۶). تورم باعث شد که دولت با تعیین سقف معینی برای افزایش دستمزدها و لغو پاداش‌های سالانه، به تدریج در نیمه‌های تابستان ۱۳۵۶، کاهش حقوق و دستمزدها را شروع کند. در طی سال‌های ۱۳۵۵ تا اواخر ۱۳۵۶، شمار بیکاران از صفر به چهارصد هزار رسید و حقوق‌ها حدود ۳۰ درصد کاهش یافت. این در شرایطی بود که توقع کارگران به شدت بالا رفته بود و نه تنها حاضر نبودند مزایایی را که به دست آورده‌اند از دست بدهند، بلکه خواستار توقعات و انتظارات جدیدی شده بودند که بیشتر حاصل نفوذ زندگی شهری و الگو قراردادن طبقه متوسط شهری بود (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۶۳۱).

در دوره محمدرضا شاه، سیاست‌های اقتصادی و اجتماعی (به‌ویژه پس از جهش درآمدهای نفتی در اوایل دهه ۱۳۵۰) تأثیر دوگانه‌ای بر وضعیت کارگران داشت. در یک سو، افزایش بی‌سابقه درآمدهای نفتی به دولت امکان داد تا بخشی از این منابع را به ارتقاء دستمزدها، توسعه خدمات عمومی و بهبود نسبی استاندارد زندگی کارگران، به‌خصوص در شهرها، اختصاص دهد. افزایش واقعی دستمزدها در برخی بخش‌های صنعتی در سال‌های ۱۳۵۳ و ۱۳۵۴، همراه با رشد مصرف خانوار و دسترسی بهتر به کالاهای مصرفی، موجب شد بخشی از کارگران (به‌ویژه کارگران ماهر کارخانه‌ها در شهرهای بزرگ مانند تهران) از شرایط اقتصادی بهتری برخوردار شوند. طبق داده‌های بانک مرکزی و گزارش‌های رسمی، در همین دوره، درآمد سرانه و قدرت خرید خانوار شهری نیز به شکل محسوسی افزایش یافت، تا جایی که حتی دستمزد روزانه کارگران کارخانه‌ها نسبت به اوایل دهه ۱۳۵۰ چند برابر شد. اما در سوی دیگر، همین سیاست‌ها با پیامدهایی چون تورم فزاینده، نوسانات شدید اقتصادی و وابستگی دولت به درآمد نفتی، شرایط شکننده‌ای را برای طبقه کارگر رقم زد. از سال ۱۳۵۴ به بعد، با آغاز بحران اقتصادی ناشی از تورم، افزایش هزینه‌های زندگی و کاهش ارزش واقعی دستمزدها، فشار معیشتی بر کارگران افزایش یافت. دولت در پاسخ به تورم، سیاست‌هایی چون محدود کردن افزایش دستمزدها و حذف پاداش‌ها را اعمال کرد که منجر به کاهش واقعی درآمد کارگران، افزایش نارضایتی و در نهایت رشد بیکاری شد. بنابراین، اگرچه در ظاهر وضعیت اقتصادی کارگران در نیمه اول دهه ۱۳۵۰ بهبود یافت، اما این بهبود پایدار نبود و تحت تأثیر ساختار ناپایدار و نفت‌محور اقتصاد کشور، در اواخر دوره به تشدید بحران معیشتی، افزایش نارضایتی طبقاتی

و فاصله گرفتن کارگران از حکومت پهلوی منجر شد. این گسست اقتصادی-اجتماعی، بستر مهمی برای نارضایتی‌های سیاسی سال‌های پایانی حکومت پهلوی فراهم کرد.

۵. وضعیت رفاهی کارگران

در اوایل دوره محمدرضا شاه و میانه جنگ جهانی دوم، کارگران، شرایط زندگی تحمل‌ناپذیری داشتند. ساعات کار روزانه آنها از ۱۰ تا ۱۵ ساعت بود و هیچ‌گونه مقرراتی برای حمایت از آنها به صورت قانونی یا سستی وجود نداشت. در کارخانه‌ها و کارگاه‌ها، با کارگران رفتار بدی داشتند، دشنام می‌دادند، کتک می‌زدند و شکنجه می‌کردند (خامه‌ای، ۱۳۷۲: ۲۷۸). در کنار این دستمزدهای ناچیز و آزار و اذیت‌ها، مکان‌های زندگی کارگران، فاقد هرگونه بهداشتی بود و برای آنها نه بهداشتی بود و نه تأمین برای آتیه (ساعد مراغه‌ای، ۱۳۷۳: ۲۳۲).

وضعیت مسکن کارگران نیز مناسب نبود؛ به گونه‌ای که بسیاری از کارگران در مناطق فقیرنشین شهر ساکن بودند و دسترسی به شرایط مناسب زندگی نداشتند (ایوانف، ۱۳۵۶: ۲۹۶). در مناطق حاشیه‌ای تهران که عموماً کارگران صنعتی بودند، بیش از ۶۳ درصد خانوار این سکونت‌گاه‌ها به ازای هر نفر فقط ۲.۵ مترمربع سرپناه در اختیار داشتند، درحالی‌که استاندارد آن، ۱۸.۵ مترمربع بود (مشهدی‌زاده، ۱۳۷۳: ۱۲۹).

بعد از سال ۱۳۴۱ و شروع انقلاب سفید، وضعیت زندگی کارگران صنعتی، تا حدودی نسبت به قبل بهبود یافت و کارگران صنعتی توانستند موقعیت خوبی را کسب کنند. کارگران صنعتی از جهات مختلف از گروه‌های دیگر متمایز بودند و اساساً از امتیازهایی برخوردار بودند که گروه‌های دیگری همواره آرزوی دستیابی به آنها را داشتند؛ اول، تأمین نسبی شغلی و بیمه درمانی بود که سازمان تأمین اجتماعی برای کارگران صنعتی فراهم کرده بود؛ دوم بالاتر بودن دستمزدها و مزایا بود. سوم ساعات کار قانونی بود؛ چهارم فراگیری نسبی مهارت‌های فنی و نوین بود؛ پنجم کیفیت بالای محیط کار بود؛ سرانجام منزلت اجتماعی کارگر کارخانه بود که به سبب عوامل یاد شده بالاتر از سایر کارگران بود (اشرف، ۱۳۸۹: ۱۰۳).

در میان کارگران، از لحاظ منزلت اجتماعی، امنیت شغلی و میزان دستمزد، کارگران شاغل در بیش از ۸۰۰ کارخانه بزرگ (با ۱۰۰ کارگر یا بیشتر) و در صنایع جدیدی همچون صنعت نفت، پتروشیمی، فولاد، ماشین‌سازی و تولید محصولات صنعتی برای جایگزینی

واردات و حمل و نقل در راس هرم قشر کارگر قرار داشتند. اعضای این قشر که تا سال ۱۳۵۵، یک سوم نیروی کار را تشکیل می دادند، دستمزدی معادل ۵ برابر دستمزد سایر کارگران صنعتی دریافت می کردند. در سال ۱۳۵۵، دستمزد واقعی ۲ برابر سطح دستمزدها در سال ۱۳۴۸ بود و در سال ۱۳۵۷، قدرت خرید کارگران شاغل در کارخانه های بزرگ صنعتی، ۵۰ درصد بیشتر از سال ۱۳۵۳ بود (اشرف، ۱۳۸۶: ۹۹). دو سوم از نیروی کار باقیمانده را کارگران نیمه ماهر و ساده در بخش ساختمان، معدن، صنایع کوچک و خدمات در مناطق شهری تشکیل می دادند. در رده های پایینی نیروی کار، باید نیم میلیون نفر کارگر خودفرمای تهیدست شاغل در بخش غیررسمی و کارگران خدماتی که حقوق اندک دریافت می کردند، گنجانده شود (اشرف، ۱۳۸۶: ۹۹-۱۰۰).

سیاست های اقتصادی و اجتماعی دولت محمدرضا شاه، به ویژه پس از «انقلاب سفید» در سال ۱۳۴۱، تأثیرات متناقضی بر وضعیت رفاهی کارگران ایرانی گذاشت. در دهه های ابتدایی حکومت او، شرایط زندگی کارگران بسیار نابسامان بود؛ ساعات کاری طولانی، عدم وجود بیمه و حمایت های قانونی، محیط های کاری خشن و ناسالم، و مسکن های غیربهداشتی، چهره عمومی زندگی کارگری را تشکیل می داد. این وضعیت بازتاب ضعف ساختاری دولت در تنظیم بازار کار و بی توجهی به حقوق انسانی کارگران بود. اما پس از اجرای اصلاحات ارضی و مدرن سازی اقتصاد در دهه ۱۳۴۰، دولت پهلوی به تدریج به سمت نهادسازی های رفاهی رفت. تأسیس سازمان تأمین اجتماعی، وضع مقررات کار، کوتاه شدن ساعات کاری و ارتقای حداقل دستمزد، بخش هایی از سیاست هایی بود که شرایط بخشی از کارگران، به ویژه در صنایع بزرگ و مدرن، را تا حد زیادی بهبود بخشید. با این حال، این بهبود وضع رفاهی، طبقاتی و نابرابر باقی ماند. تنها بخشی از کارگران صنعتی که در کارخانه های بزرگ، صنایع سنگین و پروژه های مدرن مشغول به کار بودند، از مزایای واقعی سیاست های رفاهی بهره مند شدند. آن ها از امنیت شغلی، دستمزدهای بالا، بیمه درمانی و منزلت اجتماعی بیشتری برخوردار بودند و گاه دستمزدی پنج برابر سایر کارگران می گرفتند. در مقابل، اکثریت کارگران (از جمله کارگران ساده، نیمه ماهر، شاغلان صنایع کوچک، خدمات شهری و بخش غیررسمی) نه تنها از این حمایت ها محروم ماندند، بلکه در شرایط دشوار معیشتی، دستمزدهای پایین و مسکن نامناسب به سر می بردند. بنابراین، سیاست های رفاهی دولت پهلوی گرچه وضعیت بخش کوچکی از طبقه کارگر را بهبود

بخشید، اما در سطح کلان، موجب تعمیق شکاف‌های درون‌طبقاتی و نارضایتی روزافزون اکثریت کارگران شد.

۶. اعتصابات کارگری

در دوره پهلوی دوم، میزان اعتصابات افزایش یافت. علاوه بر افزایش تعداد اعتصابات، این اقدامات، در شکل‌دهی به اوضاع سیاسی و اجتماعی کشور تأثیرگذار بود. از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲، شمار اعتصابات عمده سالیانه که ۵۰ نفر یا بیشتر در آن شرکت داشتند، تقریباً همراه با میزان افزایش تورم، افزایش یافت (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۴۳۲-۴۳۴). اما پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، حکومت که در جهت سرکوب فعالیت‌های مدنی پیش رفت، تعداد اعتصابات کاهش یافت. حکومت به واسطه وزارت کار، اتحادیه‌هایی ایجاد کرد و امکان یافت تا اشخاصی را که به دانشگاه، ادارات و کارخانه‌های عظیم دولتی وارد می‌شوند، کنترل کند. آبراهامیان (۱۳۸۴: ۵۱۷) بیان می‌کند که در نتیجه این امر، شمار اعتصابات عمده در مراکز صنعتی که در سال ۱۳۳۲، ۷۹ مورد بود در سال ۱۳۳۳ به ۷ مورد و در سال‌های ۱۳۳۴-۱۳۳۶ به ۳ مورد رسید. شمار اعتصابات در بین سال‌های ۱۳۳۷-۱۳۴۰ به ۲۰ مورد افزایش یافت (همان: ۵۱۹). دلایل کاهش اعتصابات و اعتراضات در این سال‌ها، عواملی چون سرکوب کارگران معترض، تلاش‌های اتحادیه سندیکای کارگری ایران برای تضعیف شورای متحده کارگری و همچنین نبود تورم زیاد و عدم افزایش حاد هزینه‌های زندگی بود (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۴۵۲).

اشرف (۱۳۸۹: ۵۸) بیان می‌کند که در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ شمسی، برنامه‌های توسعه اقتصادی دولت به رشد سریع کارخانه‌های بزرگ دولتی و خصوصی انجامید چنان‌که شمار کارخانه‌هایی که بیش از ۱۰۰ نفر کارگر داشتند، از حدود ۲۰۰ واحد به حدود ۷۷۰ واحد رسید. همزمان با رشد سریع طبقه کارگر صنعتی جدید، حکومت از ترس انقلاب کارگری، سیاست چماق و هویج را در برخورد با این طبقه برگزید. پس از سرکوب ۱۵ خرداد سال ۱۳۴۲، فعالیت‌های صنفی و سیاسی سازمان‌یافته به سطح ناچیزی تنزل یافت. طبقه کارگر نیز از این جریان عمومی مستثنی نبود. حکومت به رفاه نسبی کارگران جدید صنعتی توجه می‌کرد و کارفرمایان را که به خاطر حمایت بی‌دریغ دولت از قدرت اقتصادی زیادی برخوردار بودند وامی‌داشت تا به‌طور نسبی به رفاه کارگران توجه کنند. گسترش بیمه‌های اجتماعی، سود ویژه و سهم کردن کارگران در سهام کارخانه‌ها، به پیدایش

قشرهای کارگر بالنسبه مرفه انجامید. در نتیجه این عوامل در سالهای پس از ۱۳۴۲ حتی اعتصابهای صنفی به ندرت واقع می شد. این وضع تا اوایل دهه ۱۳۵۰ نیز ادامه داشت چنان که از سال ۱۳۴۹ تا ۱۳۵۱ تنها سالی ۲ اعتصاب برپا می شد.

از سال ۱۳۵۲، به دلایل مختلف، فعالیتها و مبارزات صنفی-رفاهی کارگران در کارخانههای بزرگ افزایش چشمگیری پیدا می کند و شمار متوسط اعتصابها تا سال ۱۳۵۵ به متوسط سالانه ۲۲ اعتصاب می رسد. رشد شتابان درآمد نفت در سال ۱۳۵۲، بالا رفتن هزینه زندگی، رشد سریع دستمزدها، بالا رفتن انتظارات مزدبگیران برای دریافت سهم نفت بیشتر، وحشت حکومت از کارگر صنعتی و انقلاب و در نتیجه توجه وسواس گونه برخی از مقامات حکومت به رفاه نسبی طبقه کارگر جدید صنعتی یا لاقط بخش تخصصی و فنی آن، رشد سریع کارخانههای بزرگ و تمرکز کارگران در قطبهای صنعتی کشور و تبلیغات سازمانها چپ از عوامل مؤثر در افزایش اعتصابها با خواستههای رفاهی و موفقیت نسبی آنها بودند (اشرف، ۱۳۸۹: ۵۹).

اعتصابات کارگری در سالهای منتهی به ۱۳۵۶، روبه گسترش بود. خواستههای عمومی اعتصاب کنندگان عبارت بود از افزایش دستمزد، کاهش ساعات کار روزانه، بهبود شرایط کار، اجرای مقررات بیمه اجتماعی، پرداخت اضافه دستمزد در قبال اضافه کار (ایوانف، ۱۳۵۶: ۳۰۲). حدود نیمی از اعتصابهایی که در سالهای ۵۵ و ۵۶ صورت گرفت، موفقیت آمیز بودند و کارفرمایان و حکومت به سرعت به خواستههای کارگران تن دادند (اشرف، ۱۳۸۹: ۶۴). این اعتصابات با یکدیگر هماهنگی نداشته و هر کدام به صورت جداگانه و در زمانهای مختلف انجام گرفته اند. این اعتصابات غالباً خودانگیخته بودند و بدون هشدار قبلی رخ می دادند.

در دوره ناآرامی و تظاهرات طبقه متوسط (آبان ۱۳۵۶ تا خرداد ۱۳۵۷) تنها ۷ اعتصاب صنعتی عمده روی داد. اما در پس از خرداد ۱۳۵۷ که اثرات دوره رکود اقتصادی به ویژه در بخش ساختمان سازی پدیدار شد و دولت با تعیین سقف معینی برای افزایش دستمزدها و لغو پاداشهای سالانه که معمولاً به همه کارمندان دولتی می پرداخت، شمار اینگونه اعتصابات به سرعت بالا رفت. در نیمه های تابستان، کاهش حقوق و دستمزدها شروع شد، شمار بیکاران تقریباً از صفر به ۴۰۰۰۰۰ نفر رسید و حقوق خالص در بخش ساختمان سازی حدود ۳۰ درصد پایین آمد (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۶۳۱).

در سال ۱۳۵۷، با به وجود آمدن سیاست سخت گیرانه نسبت به کارگران، چندین اعتصاب به وجود آمد. کارگران ناراضی علاوه بر اعتصاب، به تظاهرات نیز روی آوردند (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۶۳۱-۶۳۲). در آذر و دی سال ۱۳۵۷ حدود ۲۲۹ واحد اصلی و فرعی که دارای بخش کارگری بودند، اعتصاب و تظاهرات کردند (اشرف، ۱۳۸۹: ۶۷). آبراهامیان (۱۳۸۴: ۶۵۹) بیان می کند که در بحبوحه انقلاب، طبقات کارگر شهری، افراد خط شکن بودند؛ کارگران صنعت نفت، دولت را به آستانه ورشکستگی کشاندند و کارگران بخش حمل و نقل و کارخانه ها، چرخ های صنعت را از کار انداختند.

حکومت نیز بر تمام مؤسسات صنعتی و کارخانه ها نظارت امنیتی داشت. قانون امنیت اجتماعی در همه این مؤسسات حکم فرما بود. در آوریل ۱۹۷۴، مجلس سنا، قانون درباره مجازات آشوب گران در مؤسسات صنعتی را تصویب کرد. به موجب این قانون، برای آشوب گران در مؤسسات صنعتی، مجازات زندان به مدت ۱۵ سال و حتی اعدام مقرر شده بود. این قانون در عمل علیه کارگران و جنبش اعتصابات معطوف به آن بود (ایوانف، ۱۳۵۶: ۲۹۹-۳۰۰). صاحبان سرمایه نیز در قبال حکومت، قدرت سازمان یافته ای نداشتند؛ بلکه به صورت انفرادی و از طریق سهم کردن مقامات حکومتی در منافع شرکت ها اعمال نفوذ می کردند ولی به طور کلی، از سیاست های عمومی حکومت در قبال کارگران به ناچار تبعیت می کردند اما از آن ناراضی بودند (اشرف، ۱۳۸۹: ۱۰۱).

در یک نگاه کلی به اعتصابات بین سال های ۱۳۴۹ تا ۱۳۵۷، می توان گفت خواست های اعتصاب کنندگان در این دوران، در غالب موارد مالی و رفاهی (شامل اضافه حقوق، شرکت در سود کارخانه، مزایا، پرداخت مزدهای معوقه، کاهش ساعات کار و امور رفاهی در محل کار) بوده و تنها در ۳ درصد موارد، خواست ها تامین شغل (شامل بازگشایی محل کار، بازگشت کارگران اخراجی، تامین کار دائم) و در ۴ درصد بقیه خواست ها، در ارتباط با سندیکا و اعتراض به مدیریت (شامل درخواست شوراهای کارگری با سندیکای مستقل، برکناری مدیران کارخانه و یا کارگرانی که با پلیس همکاری می کنند، اخراج کارکنان خارجی، آزادی کارگران زندانی) بود. شیوه غالب تعارض دوره پهلوی دوم، اعتصاب بود. اعتصابات غالباً مسالمت آمیز بوده است. چنان که در بیش از دو سوم موارد، گزارشی از خشونت و اخراج و درگیری در دسترس نیست و تنها در کمتر از یک سوم موارد، درگیری و خشونت به کار رفته است. در ۶ درصد از موارد حدود ۱۴۸۲ نفر از کارگران پس از خاتمه تعارض، اخراج شده اند و در ۹ درصد از موارد از نیروهای انتظامی برای ارباب کارگران

استفاده شده و در ۹ درصد دیگر از موارد حدود ۳۴۰ نفر از کارگران دستگیر، در ۲ درصد از موارد درگیری منجر به زخمی شدن ۱۲۰ کارگر شده است (اشرف، ۱۳۸۹: ۶۲-۶۴).

سیاست‌های محمدرضا شاه در قبال طبقه کارگر، به‌ویژه در حوزه اعتصابات، ترکیبی از سرکوب امنیتی و اعطای امتیازات رفاهی بود که به‌صورت متناوب، تأثیرات متفاوتی بر میزان و ماهیت اعتصابات داشت. پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، سیاست سرکوب شدید با کنترل اتحادیه‌ها، ایجاد سندیکاها و دست‌نشانده و دخالت در بدنه کارگری باعث شد که اعتصابات به‌شدت کاهش یابد. این سرکوب همزمان با ثبات نسبی اقتصادی و پایین‌بودن تورم، مانع از شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی گسترده شد. اما در دهه ۱۳۴۰، با رشد صنایع بزرگ و افزایش جمعیت کارگری، دولت با نگرانی از تکرار انقلاب‌های کارگری، به سیاست «چماق و هویج» روی آورد؛ از یک‌سو با نظارت شدید امنیتی و تصویب قوانین تنبیهی، دست کارگران معترض را بست و از سوی دیگر، با اعطای مزایای رفاهی مثل بیمه، سود کارخانه، کاهش ساعات کار و افزایش دستمزد برای کارگران فنی و متخصص، رضایت نسبی بخشی از بدنه کارگری را به‌دست آورد. این سیاست تا اوایل دهه ۱۳۵۰ موفق عمل کرد و اعتصابات صنفی در حد بسیار محدودی باقی ماند. با آغاز دهه ۱۳۵۰، به‌ویژه از سال ۱۳۵۲ به بعد، سیاست‌های اقتصادی نفت‌محور شاه و افزایش انتظارات رفاهی، وضعیت را تغییر داد. افزایش شدید تورم، نابرابری در دستمزدها، و فشارهای اقتصادی باعث شد که موجی از اعتصابات با محوریت خواسته‌های رفاهی (افزایش دستمزد، کاهش ساعات کار، اجرای بیمه و مزایا) در کارخانه‌های بزرگ به‌راه بیفتد. هرچند این اعتصابات بیشتر خودجوش، غیرسیاسی و بدون هماهنگی سراسری بودند، اما با موفقیت نسبی همراه شدند و نیمی از آن‌ها به تحقق خواسته‌ها انجامید. با بدتر شدن اوضاع اقتصادی در سال‌های ۱۳۵۶-۱۳۵۷ و تشدید رکود و بیکاری، اعتصابات ابعاد سیاسی‌تری یافتند و تبدیل به ابزاری جدی در فلج کردن ساختار اقتصادی و سیاسی حکومت شدند. کارگران نفت، حمل‌ونقل و صنایع بزرگ، نقش کلیدی در مختل کردن عملکرد حکومت ایفا کردند. بنابراین، سیاست‌های اقتصادی شاه که در آغاز دهه ۱۳۵۰ به رضایت‌مندی کارگران صنعتی منجر شده بود، در پایان همین دهه، به‌سبب ناکارآمدی در مهار نابرابری‌ها و پاسخ به مطالبات فزاینده، زمینه‌ساز گسترش اعتراضات شد.

۷. قانون کار

در دوره محمدرضا شاه، برای سروسامان دادن به وضعیت کارگران کارخانه‌ها و پاسخگویی مناسب به خواسته‌های آنها، لزوم تدوین قانونی در این زمینه احساس می‌شد. احمد قوام در اردیبهشت ۱۳۲۵، تدوین قانون کار را در دستور کار قرار داد. در این قانون جدید، تعیین حداقل دستمزد براساس قیمت محلی مواد غذایی، منع کار کودکان زیر ۱۳ سال، محدود شدن زمان کار روزانه به ۸ ساعت، لزوم پرداخت حقوق برای روزهای جمعه و عروز تعطیل سالانه از جمله روز کارگر و اجازه یافتن اتحادیه‌ها به داشتن سازمان و تشکیلات و مذاکره با کارفرمایان وعده داده شده بود (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۴۳۶). کارخانه‌داران و صاحبان سرمایه نیز دولت را وادار می‌کردند که به نفع ایشان دست‌به‌کار شود و از قوای قهریه استفاده کنند. این قانون کار در ۱۸ ماه می سال ۱۹۴۶ به تصویب دولت رسید ولی از تصویب نمایندگان مجلس نگذشت و در آغاز سال ۱۹۴۷ عملاً کنار گذارده شد (ایوانف، ۱۳۵۶: ۲۸۲).

در سال ۱۹۵۹ نیز قانون کار جدیدی تصویب شد. در این قانون قید شده بود که کارگران صنایع و کارگاه‌های خانگی، کارگران کشاورزی، خدمت‌کاران در منازل کار می‌کنند و نیز همه کارگرانی که در مؤسساتی که شمار کارکنان آنها کمتر از ۱۰ نفر است، مشمول مفاد این قانون نخواهند شد. در این قانون کار، مدت کار روزانه ۸ ساعت اعلام شده اما با قیودی همراه است که عملاً به کارفرمایان امکان می‌دهد بر ساعات کار روزانه بیافزایند. یکی از تبصره‌ها به کارفرمایان حق می‌داد که مدت کار روزانه را با در نظر داشتن ۴۸ ساعت کار در هفته، تا ۹ ساعت در روز بیافزایند. این قانون، ۴ ساعت اضافه‌کار را در روز مجاز می‌شمرد. این وضع موجب شد که در تمام مؤسسات صنعتی، مدت ساعات کار روزانه، عملاً از ۸ ساعت مقرر تجاوز کند. در قانون کار ۱۹۵۹ حدنصاب سن کار برای خردسالان نسبت به قانون کار سال ۱۹۴۶ از ۱۳ سال به ۱۲ سال تقلیل یافت (ایوانف، ۱۳۵۶: ۲۸۲).

در این قانون، برابری دستمزد در مقابل کار برابر برای مردان و زنان اعلام شده بود ولی در عمل، تبعیض در زمینه دستمزد زنان نه تنها در مؤسسات و کارگاه‌های صنایع خانگی و مؤسسات کوچک که شامل مفاد قانون کار نبودند، بلکه در مؤسسات دیگر نیز همچنان اعمال می‌شد. علاوه بر این، بسیاری از مواد قانون کار مربوط به امتیازاتی که برای زنان در دوره بارداری، وضع حمل و مادرانی که دارای کودکان شیرخوار بودند، منظور شده بود،

تضادهای کارگری و عوامل اجتماعی ... (امیر اکبری قمصری و مهدی جلالی) ۲۳

اجرا نمی‌گردید (ایوانف، ۱۳۵۶: ۲۸۲). در ماده ۲۲ قانون کار، تعیین حداقل میزان دستمزد برای کارگران غیرمتخصص با توجه به نیازمندی‌های ضروری یک کارگر همسر و ۲ فرزند و در نظر گرفتن سطح زندگی در مناطق مختلف کشور پیش‌بینی شده بود. این ماده قانون کار عملاً به مورد اجرا گذارده نشد (ایوانف، ۱۳۵۶: ۲۸۲).

در قانون کار، حق کارگران و کارفرمایان برای تشکیل اتحادیه‌های صنفی به منظور دفاع از منافع صنفی شناخته شده بود. طبق این قانون، اتحادیه‌ها موظف‌اند اساسنامه خود را برای به رسمیت شناختن در اختیار وزارت کار قرار دهند و وزارت کار در صورتی که اساسنامه را با قانون کار و دیگر رهنمودها موافق نداند، می‌تواند آن را رد کند. به موجب ماده ۲۹ قانون کار، اتحادیه‌ها از مداخله در امور سیاسی منع شده‌اند. اتحادیه‌ها نظریات خود در مورد منافع حرفه‌ای و اقتصادی کارگران و کارمندان را تنها می‌توانند به احزاب سیاسی ابراز دارند. این موارد قانون کار، هدفش برکناری طبقه کارگر و سازمان‌های این طبقه از زندگی سیاسی و اجتماعی کشور و وابسته کردن آن به سازمان‌های دولتی است. در قانون کار که از حق اعتصاب برای کارگران حتی نامی هم برده نشده عملاً اعتصاب کارگری را ممنوع شناخته است. تنها در آغاز سال ۱۹۶۴ در قانون کار تغییراتی داده شد که مهمترین آنها این بود که در صورت ظاهر به کارگران حق داده می‌شود در صورتی که اختلاف میان کارگران و کارفرمایان از طریق ارگان‌های داوری حل نشود، می‌تواند اعتصاب اعلام کنند (ایوانف، ۱۳۵۶: ۲۸۳).

مرخصی سالانه با دریافت دستمزد در قانون کار ۱۹۵۹ به مدت ۱۲ روز مقرر گردید در صورتی که در قانون کار سال ۱۹۶۴، ۱۵ روز پیش‌بینی شده بود (ایوانف، ۱۳۵۶: ۲۸۳). براساس قانون بیمه اجتماعی که در سال ۱۹۶۰ به تصویب رسید، بیمه‌های اجتماعی کارگران تأسیس گردید که زیر نظر وزارت کار فعالیت می‌کرد. به موجب این قانون، سازمان بیمه اجتماعی موظف بود به کارگران در موارد آسیب‌دیدگی از سانحه تولیدی، دوران بیماری، از دست دادن قدرت کار و به زنان کارگر در دوران بارداری و زایمان، مستمری پردازد و همچنین حقوق بازنشستگی تعیین کند. طبق قانون بیمه اجتماعی مصوب ۱۹۶۰، کارگران کشاورزی، حمل‌ونقل، کارمندان و کارگران رشته بازرگانی، خدمتکاران دفاتر و کارگران همه مؤسساتی که تعداد کارگران آنها کمتر از ۱۰ تن است، مشمول آن نمی‌شود (ایوانف، ۱۳۵۶: ۲۹۲). بدین ترتیب، قانون بیمه اجتماعی در ایران فقط ۲۲ درصد تمام کسانی را که مزد بگیرند، شامل گردید (همان).

قانون کار درباره سهام کردن کارگران در درآمد مؤسسات صنعتی که هفتم ژانویه سال ۱۹۶۳ به تصویب رسید و در همه پرسی ۲۶ ژانویه همان سال مورد تایید قرار گرفت، در زمینه مسائل مربوط به کارگران یک اقدام قانونی شایان توجهی است. هدف واقعی این قانون عبارت بود از جلوگیری از تشدید و توسعه مبارزه طبقاتی کارگران و گسترش جنبش اعتصابات در میان آنها. به موجب این قانون صاحبان مؤسسات صنعتی که مشمول قانون درباره کار بود، موظف بودند تا ۲۱ ژوئن سال ۱۹۶۳ با نمایندگان کارگران درباره پرداخت سهمی از درآمد مؤسسه به کارگران به نسبت افزایش بهره‌وری کار صرفه‌جویی و یا کاهش زیان مؤسسه قرارداد جمعی ببندد. در واقع، امر محتوی این قانون عبارت بود از پرداخت جایزه نقدی به کارگران که مبلغ کل آن از ۲۰ درصد درآمد خالص مؤسسه تجاوز نمی‌کرد. در ماده ۱۷ این قانون تأکید شده است که کارگران حق مداخله در امور اداره مؤسسه را ندارند (ایوانف، ۱۳۵۶: ۲۸۵). کوشش تدوین‌کنندگان این قانون عبارت بود از اینکه به وسیله این قانون کارگران را در افزایش بهره‌وری کار ذینفع کنند، امکان اعتصاب را منتفی سازند و به کمک اندیشه سهام شدن در درآمد مؤسسات، مبارزه طبقاتی کارگران را تضعیف کند و به همین علت است که زمامداران ایران مدعی شدند با تصویب این قانون گویا توانستند تضاد طبقاتی را از میان بردارند و میان کارگران و کارفرمایان صلح و سازش ایجاد کنند. اجرای این قانون با آهنگ بسیار کندی انجام گرفت. طبق آمار رسمی که انتشار یافته تا ژانویه سال ۱۹۶۷ قانون مربوط به سهام شدن کارگران در درآمد مؤسسات در ۱۰۴۷ مؤسسه به اجرا درآمد که شمار کلی کارگران آنها ۸۹۷۰۰ کارگر بود که به این تعداد کارگران، ۵۰۰ میلیون ریال پرداخت شده بود (ایوانف، ۱۳۵۶: ۲۸۵).

در سال ۱۹۷۵، از جانب شاه، فرمانی درباره فروش ۹۹ درصد سهام مؤسسات صنعتی دولتی و ۴۹ درصد سهام مؤسسات صنعتی خصوصی به استثنای مؤسسات صنایع سنگین که در فرمان صنایع ملی نامیده شده بودند، صادر گردید. موعد اجرای این فرمان، ۴ سال منظور شده بود. ترتیب اجرای آنها نیز بدین نحو بود که سهام مؤسسات صنعتی در مرحله اول به کارگران همان مؤسسه، در مرحله دوم به دهقانان و سپس به دیگر قشرها باید فروخته شود (ایوانف، ۱۳۵۶: ۲۸۶). از آنجایی که کارگران توان مالی خرید چنین سهامی را نداشتند، تصمیم بر آن شد که بانک‌ها برای خرید سهام مؤسسات صنعتی و معادن به کارگران وام دهند (ایوانف، ۱۳۵۶: ۲۸۶).

سیاست‌های حکومت پهلوی، در حوزه قانون کار با هدف سامان‌دهی به وضعیت نیروی کار و پاسخگویی به مطالبات فزاینده کارگران پیگیری شد. دولت با تصویب قوانینی مانند قانون کار ۱۳۲۵، ۱۳۳۸ و اصلاحات ۱۳۴۳ و همچنین طرح‌هایی نظیر سهم‌کردن کارگران در سود مؤسسات صنعتی، تلاش داشت نظام حقوقی کار را توسعه دهد و برخی حقوق پایه مانند تعیین حداقل دستمزد، محدودیت ساعات کار، ممنوعیت کار کودکان و حمایت از زنان باردار را به رسمیت بشناسد. با این حال، این قوانین اغلب با استثنایا و تبصره‌هایی همراه بودند که دامنه اجرایی آنها را محدود می‌کردند. همچنین، در مواردی مانند محدود کردن فعالیت سیاسی اتحادیه‌ها و سکوت در برابر حق اعتصاب، نوعی کنترل ساختاری بر سازمان‌یابی مستقل کارگران اعمال می‌شد که نشان‌دهنده نگرانی حکومت از گسترش فعالیت‌های صنفی خارج از چهارچوب نظارت دولتی بود. در روند تدوین و اجرای قوانین کار، هم کارفرمایان و هم کارگران نقشی مؤثر داشتند، اما توازن قوا به نفع کارفرمایان بود. صاحبان سرمایه و کارخانه‌داران با نفوذ خود بر دولت، هم در مرحله تدوین و هم اجرا، مانع تحقق کامل مفاد حمایتی قوانین شدند و در بسیاری موارد خواهان استفاده دولت از ابزار قهریه برای سرکوب اعتراضات کارگری بودند. در مقابل، کارگران نیز با اعتراضات، اعتصابات و سازمان‌یابی محدود خود تلاش کردند تا قانون کار را از یک متن خنثی به ابزاری برای دفاع از حقوق صنفی خود تبدیل کنند. اگرچه این فشارها گاه منجر به تغییراتی جزئی در قانون شد (مانند حق مشروط اعتصاب در سال ۱۳۴۳)، اما ضعف اجرای قوانین، نظارت ناقص و وابستگی اتحادیه‌ها به دولت، مانع از تحقق خواسته‌های واقعی کارگران شد. در مجموع، قانون کار در دوران پهلوی بیش از آنکه حافظ حقوق کارگران باشد، ابزاری برای کنترل و مهار آنان در چارچوب سیاست‌های اقتدارگرایانه حکومت بود.

۸. اتحادیه‌های کارگری

اتابکی (Atabaki, 2012: 298) اعتقاد دارد از سال ۱۲۸۵ شمسی، همزمان با پیروزی انقلاب مشروطه، آشنایی با اتحادیه‌های کارگری و اعتصابات آن‌ها تقریباً نخستین تجربه در فعالیت جمعی کارگران ایرانی بود که در سال‌های بعد، این فعالیت‌ها با رشد افکار سوسیالیستی و به‌ویژه فعالیت سوسیال دمکرات‌های قفقاز گسترده‌تر شد. از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵، استقرار دوباره سلطنت مشروطه، قدرت بلامنازع دولت را محدود کرده بود. از سرسختی کارفرمایان که دیگر در روابط خود با کارگران از پشتیبانی کامل دولت برخوردار نبودند، کاسته شد.

قوانین کار سال ۱۳۲۵ و ۱۳۲۸، حق کارگران را برای تشکیل سندیکا به رسمیت شناخته بود. آن بخش از قانون کار که مربوط به تشکیل سندیکاها بود، طوری تنظیم شده بود که تاسیس چنین جمعیت‌هایی را دشوار می‌کرد. به موجب قانون کار سال ۱۳۲۸، هیچ اتحادیه‌ای تا از وزارت کار تقاضای ثبت نکرده بود و اساسنامه و مقامات آن مورد تایید قرار نگرفته بودند، قانونی به شمار نمی‌آمد. در ضمن، اعضای بنیانگذار می‌بایست از نظر امنیتی قابل قبول می‌بودند (لاجوردی، ۱۳۶۹: ۳۶۰). سندیکاهای ایران، باید زیر نظارت وزارت کار و سازمان امنیت و اطلاعات کشور (ساواک) فعالیت می‌کردند. در سال ۱۹۵۵، برای تشکیل سازمان‌های اتحادیه‌ای و برگزیدن رهبران این سازمان‌ها، از جانب زمامداران کشور محدودیت‌هایی همچون حد نصاب سن، تحصیل، پیشینه خدمتی و مدت کار در مؤسسه‌ای که به کار اشتغال دارد و قابل اعتماد سیاسی بودن، مقرر شده بود (ایوانف، ۱۳۵۶: ۲۹۹).

از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲، فعالیت اتحادیه‌های کارگری به اوج خود رسید. در سال‌های ۱۳۲۵-۱۳۳۰ اتحادیه‌های کارگری سرکوب شدند و اتحادیه‌های طرفدار دولت سازماندهی شدند. با این حال، اتحادیه‌های کارگری در دوران مصدق دوباره فعال شدند (اشرف، ۱۳۸۶: ۱۰۱). از کودتای ۱۳۳۲ تا انقلاب ۱۳۵۷، کارگران از سازماندهی اتحادیه‌های کارگری مستقل دوباره منع شدند (اشرف، ۱۳۸۶: ۱۰۱-۱۰۲). پس از سال ۱۳۳۶، هیچ اتحادیه کارگری خودمختار راستینی در ایران وجود نداشت. پس از تصمیم دولت در سال ۱۳۴۲، مبنی بر اجازه تشکیل اتحادیه‌های کارگری زیر نظر وزارت کار، تعداد آنها به ۵۱۹ اتحادیه در سال ۱۳۵۱ افزایش یافت. به منظور نظارت بر این سندیکاها، دولت در سال ۱۳۴۶ یک سازمان مرکزی به نام سازمان کارگران ایران تشکیل داد (اشرف، ۱۳۸۶: ۱۰۲).

دلایل بسیاری برای عدم یکپارچگی کارگران دوره پهلوی دوم، در راه ایجاد اتحادیه‌های کارگری وجود دارد. می‌توان کارگران کارخانه‌های بزرگ را به گروه‌های متمایزی در درون این کارخانه‌ها دسته‌بندی کرد. یکی از این تمایزها، فرق میان کارگران ماهر و نیمه‌ماهر با کارگران ساده بود. در واقع کارگران ماهر کارخانه‌های بزرگ صنعتی در دهه ۱۳۵۰ اشرافیت کارگری ایران را تشکیل می‌دادند. آنان هم از نظر سواد و هم از نظر اهمیت کارکردی که جایگزینی آنان را دشوار می‌کرد، قشر ممتازی بودند. تمایز دوم، تمایز میان کارگران دائمی کارخانه با کارگران فصلی بود. تفاوت سوم، تمایز میان کارگران شهری (با منشا شهری) و کارگرانی که از روستا آمده بودند، بود. تمایز چهارم، گروه‌بندی‌های قومی و محلی در درون کارخانه‌ها بود. چندین عامل، تضادهای داخلی این دسته‌ها را زیاد می‌کند. یکی تفاوت‌های

فرهنگی و رفتاری این گروه‌هاست. دیگری نقش‌های ثابت ذهنی است که در اجتماع تهران برای اهل ولایات و گروه‌های قومی ساخته شده بود. عامل دیگر استفاده احتمالی مدیریت کارخانه و کارفرما از این اختلافات قومی و دامن زدن به آنها بود. همبستگی در گروه‌های قومی کارخانه‌ها برای اعضای هر گروه سودمند است و قدرت آنان را در برابر مدیریت زیاد می‌کند لکن درعین حال ممکن است یکپارچگی کارگران را در کارخانه‌ها از میان ببرد. یکی دیگر از وجوه تمایز درونی کارگران کارخانه‌ها، دودستگی میان کارگران ایرانی و کارگران خارجی بود. با آنکه استفاده از کارگران خارجی گسترده نبود، اما اینان همچون شمشیری بالای سر کارگران ایرانی بودند که اگر دست از پا خطا می‌کردند با کارگر خارجی جایگزین شوند (اشرف، ۱۳۸۹: ۱۰۳-۱۰۵).

سیاست‌های دولت پهلوی در قبال اتحادیه‌های کارگری، به‌ویژه پس از کودتای ۱۳۳۲، به‌وضوح نشان‌دهنده تلاش حکومت برای مهار سازمان‌یابی مستقل کارگران و قرار دادن آنها تحت کنترل مستقیم نهادهای دولتی بود. اما از اواخر دهه ۲۰ تا اوایل دهه ۳۰، دولت با تصویب مقررات سخت‌گیرانه، نظارت شدید وزارت کار و ساواک بر اساسنامه‌ها و اعضا، و الزامات امنیتی و سیاسی برای مؤسسان، عملاً استقلال اتحادیه‌ها را از بین برد. پس از دهه ۴۰، اگرچه دولت اجازه افزایش تعداد اتحادیه‌ها را داد، اما این اتحادیه‌ها تحت نظارت کامل دولت و در قالب‌هایی هدایت‌شده مانند «سازمان کارگران ایران» عمل می‌کردند و بیشتر نقش بازوی اجرایی حکومت را داشتند تا نماینده واقعی کارگران. در این میان، کارفرمایان و ساختار درونی طبقه کارگر نیز تأثیر مهمی بر وضعیت اتحادیه‌ها داشتند. کارفرمایان با بهره‌گیری از شکاف‌های درونی کارگران (اعم از تفاوت در مهارت، نوع استخدام، منشأ جغرافیایی، قومیت و حتی تهدید به جایگزینی با کارگر خارجی) در جهت تضعیف انسجام کارگری و جلوگیری از سازمان‌یابی جمعی آنان گام برمی‌داشتند. از دیگر سو، نبود وحدت میان کارگران، به‌ویژه در کارخانه‌های بزرگ، که در آنها تضاد میان کارگران ماهر و ساده، دائمی و فصلی، شهری و روستایی مشهود بود، موجب می‌شد تا تلاش‌ها برای ایجاد اتحادیه‌های مستقل با شکست روبه‌رو شود. بدین‌ترتیب، درحالی‌که کارگران خواهان نمایندگی صنفی و دفاع از حقوق خود بودند، اختلافات داخلی و سیاست‌های محدودکننده دولت و منافع کارفرمایان، مانعی جدی بر سر راه شکل‌گیری و بقای اتحادیه‌های کارگری واقعی و مؤثر در دوره پهلوی به‌شمار می‌رفت.

۹. نتیجه گیری

پژوهش حاضر با تمرکز بر پرسش اصلی خود، یعنی "عوامل اجتماعی موثر بر تضادهای کارگری در دوره پهلوی دوم" نشان داد که تضادهای کارگری، محصول مجموعه‌ای از عوامل ساختاری، نهادی و اجتماعی بود که در بستر یک پروژه ناتمام نوسازی شکل گرفت. از مهمترین یافته‌های این پژوهش، ناسازگاری میان توسعه اقتصادی و توسعه سیاسی بود. دولت پهلوی دوم با تکیه بر درآمدهای نفتی، به توسعه صنایع بزرگ، رشد شهرنشینی، گسترش خدمات عمومی و افزایش اشتغال صنعتی دست زد؛ اما در عین حال، تلاش کرد ساختار سیاسی را اقتدارگرا، کنترل‌محور و منزوی از مشارکت توده‌ها نگاه دارد. این شکاف عمیق، بستری فراهم آورد که در آن، تضادهای طبقاتی و مطالبات صنفی کارگران، به تدریج رنگ‌وبوی سیاسی گرفت.

در این دوره، رابطه دولت با کارگران و کارفرمایان واجد نوعی دوگانگی عملکردی و تضاد منافع بود. از یک‌سو، دولت می‌خواست از طریق رفاه نسبی، اعطای برخی امتیازات مانند قانون کار، بیمه‌های اجتماعی و سهم‌کردن کارگران در سود کارخانه‌ها، آنان را به انقیاد بکشد و از سیاست دور نگه دارد؛ از سوی دیگر، با تضعیف نهادهای صنفی مستقل، کنترل شدید امنیتی و دخالت مستقیم در سازوکار اتحادیه‌ها، مانع شکل‌گیری هرگونه قدرت سازمان‌یافته از پایین می‌شد. کارفرمایان نیز با بهره‌گیری از شبکه‌های ارتباطی با نهادهای قدرت، قوانین کار را دور می‌زدند، از برقراری مقررات سرباز می‌زدند و در بسیاری از موارد با هم‌دستی دستگاه‌های امنیتی، فعالان صنفی را سرکوب یا از کار اخراج می‌کردند. در این میان، دولت به جای داوری عادلانه، نقش میانجی‌گر جانبدار و سرکوبگر را ایفا می‌کرد. بازیگران اصلی روابط کار (دولت، کارفرما، کارگر) نه تنها تضادهای اجتماعی را رفع نکرد، بلکه آن‌ها را به سطحی پنهان، اما انفجاری سوق داد. تضاد میان منافع اقتصادی کارگران و منافع انحصاری کارفرمایان در غیاب نهادهای مدنی حامی عدالت اجتماعی، به انباشت نارضایتی منجر شد. ساختار رسمی کارگری، متشکل از اتحادیه‌های وابسته به دولت و فاقد استقلال، نه تنها نتوانست نقشی در تعادل‌بخشی ایفا کند، بلکه در بسیاری موارد به ابزار کنترل کارگران بدل شد. از این‌رو، کارگران برای ابراز خواسته‌های خود، ناگزیر به روش‌های غیررسمی یا اعتراضی روی آوردند، از جمله اعتصاب‌های خودجوش، کندکاری، تجمعات پراکنده و انتشار بیانیه‌ها. در سال‌های منتهی به انقلاب ۱۳۵۷، این تضادها در پی بحران‌های اقتصادی، تورم، اخراج‌های گسترده و کاهش حمایت‌های رفاهی، شدت بیشتری یافت.

به‌ویژه، کارگران صنایع بزرگ نظیر نفت، پتروشیمی، ذوب‌آهن، ماشین‌سازی و حمل‌ونقل به نیرویی مؤثر در مبارزات ضدحکومتی بدل شدند. در این شرایط، کارگران دیگر تنها خواهان مطالبات صنفی نبودند؛ بلکه خواسته‌هایی چون آزادی فعالیت‌های صنفی، رفع سلطه دستگاه‌های امنیتی بر کارخانه‌ها، پایان دادن به تبعیض‌های دستمزدی و مشارکت در تعیین سرنوشت سیاسی کشور را مطرح کردند. در نهایت، ناتوانی حکومت در پاسخ به این مطالبات و تشدید شکاف میان دولت و طبقه کارگر، به یکی از نیروهای پیشران انقلاب بدل شد. در نمودار زیر، به صورت خلاصه، تضادهای کارگری در دوره پهلوی دوم نشان داده شده است.

شکل ۱. مدل روابط صنعتی و تضادهای کارگری در دوره پهلوی دوم

تضادهای کارگری و عوامل اجتماعی ... (امیر اکبری قمصری و مهدی جلالی) ۳۱

در مجموع، تجربه دوره پهلوی دوم نشان می‌دهد که توسعه اقتصادی بدون مشارکت سیاسی، عدالت اجتماعی و نهادهای مستقل صنفی، نه تنها به کاهش تضادهای اجتماعی نمی‌انجامد، بلکه به انباشت بحران و انفجار اجتماعی منتهی می‌شود. تعامل نامتوازن و اقتدارگرایانه میان دولت، کارفرمایان و کارگران، عملاً به زوال مشروعیت سیاسی حکومت و شکل‌گیری همبستگی‌های اعتراضی انجامید که در بزنگاه تاریخی انقلاب، نیرویی مؤثر در فروپاشی نظم پیشین شد.

کتاب‌نامه

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۴) *ایران بین دو انقلاب، درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی ولیلایی، تهران، نشر نی.
- آقاجری، هاشم؛ ویسی، مرتضی (۱۳۹۳) زمینه‌های ورود و نقش‌آفرینی کارگران در انقلاب، *تحقیقات تاریخ اجتماعی*، ۴ (۲)؛ ۱ - ۲۰.
- آموزگار، جهانگیر (۱۳۵۷) *فراز و فرود دودمان پهلوی*، ترجمه اردشیر لطفعلیان، بی‌جا، مرکز ترجمه و نشر کتاب.
- احمدی، مهدی (۱۴۰۳) زیست کارگری ایرانیان در جنوب قفقاز؛ وضعیت اشتغال، ساعات کار و دستمزد (از اواخر قرن نوزدهم تا اوایل قرن بیستم)، *دوفصلنامه تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران*، ۱۳ (۲)؛ ۱ - ۳۴.
- ازغندی، علیرضا (۱۳۷۶) *ناکارآمدی نخبگان سیاسی ایران بین دو انقلاب*، تهران، نشر قومس.
- اشرف، احمد، بنوعیزی، علی (۱۳۸۶) *طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران*، ترجمه سهیلا ترابی فارسانی، تهران، نشر نیلوفر.
- اشرف، احمد (۱۳۸۹) *کالبدشکافی انقلاب: نقش کارگران صنعتی در انقلاب ایران*، مجله گفتگو، شماره ۵۵.
- ایوانف، میخائیل سرگیویچ (۱۳۵۶) *تاریخ نوین ایران*، ترجمه هوشنگ تیزابی و حسن قائم‌پناه، تهران، نشر اسلوج.
- بانک مرکزی ایران (۱۳۵۵) گزارش‌های آماری سال ۱۳۵۵.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۹) *موانع توسعه سیاسی در ایران*، تهران، نشر گام نو.
- بلندی، مریم؛ میقانی، کاظم؛ پورآرین، فؤاد؛ حسینی، میرهادی (۱۴۰۳) مطالبات رفاهی کارگران صنعت نفت با تکیه بر عرایض (۱۳۲۰، ۱۳۳۲ شمسی)، *دوفصلنامه تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران*، ۱۳ (۱)، ۳۱ - ۵۷.

۳۲ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

- بیات، آصف (۱۳۶۲) فرهنگ و روند پروتتر شدن کارگران کارخانجات تهران، مجله الفبا، شماره ۴.
- بیات، آصف (۱۳۸۴) کنترل سیاسی و سازماندهی کارگری در ایران، مجله نگاه، شماره ۱۳.
- بیات، آصف (۱۴۰۰) کارگران و انقلاب ۵۷، تهران، نشر اختران.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۹۲) جامعه‌شناسی کار و شغل، تهران، سمت.
- چلبی، مسعود (۱۳۷۵) جامعه‌شناسی نظم: تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی، تهران، نشر نی.
- خامه‌ای، انور (۱۳۷۲) خاطرات سیاسی انور خامه‌ای، تهران، نشر گفتار.
- ساعده مراغه‌ای، محمد (۱۳۷۳) خاطرات سیاسی محمد ساعده مراغه‌ای، تهران، نشر نارمک.
- عیسوی، چارلز (۱۳۶۲) تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار ۱۲۱۵-۱۳۳۲ ه.ق. / ۱۸۰۰-۱۹۱۴ میلادی)، ترجمه: یعقوب آژند، تهران، شرکت افست (سهامی عام).
- فلور، ویلم (۱۳۷۱) صنعتی شدن ایران و شورش شیخ احمد مدنی ۱۹۰۰-۱۹۲۵، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران، نشر توس.
- فوران، جان (۱۳۹۲) تاریخ تحولات اجتماعی ایران (مقاومت شکننده)، ترجمه احمد تدین، تهران، نشر رسا.
- کاتوزیان، محمدعلی (همایون) (۱۳۷۴) اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران، نشر مرکز.
- لاجوردی، حبیب (۱۳۶۹) اتحادیه‌های کارگری و خودکامگی در ایران، ترجمه ضیاء صدقی تهران، نشر نو.
- مرکز آمار ایران (۱۳۴۵) سرشماری عمومی نفوس و مسکن، تهران، سازمان مرکزی آمار ایران.
- مرکز آمار ایران (۱۳۵۵) سرشماری عمومی نفوس و مسکن، تهران، سازمان مرکزی آمار ایران.
- مشهدی‌زاده، ناصر (۱۳۷۳) تحلیلی از وضعیت برنامه‌ریزی شهری در ایران، تهران، دانشگاه علم و صنعت.
- منوچهری، علی؛ احمدی، مهدی (۱۳۸۸) اعتصابات کارگری دوره نخست‌وزیری مصدق، نشریه پیام بهارستان، ۲ (۵): ۳۶۹-۳۹۸.
- میلانی، عباس (۱۳۹۲) نگاهی به شاه، نشر پرشین سیرکل، تورنتو کانادا.

Abdullaev, Z. Z. (1968) *Formation of the working class of Iran*, Baku, Izd. AN AzSSR.

Atabaki, Touraj (2012) *The Comintern, the Soviet Union and Working Class Militancy in Interwar Iran*, Stephanie Cronin (Ed.), *Iranian-Russian Encounters. Empire and Revolution since 1800*, London, Routledge.

تضادهای کارگری و عوامل اجتماعی ... (امیر اکبری قمصری و مهدی جلالی) ۳۳

Bharier, Julian (1971) *Economic development in Iran 1900 – 1970*, London, Oxford University Press.

Elgoibar, Patricia; Euwema, Martin; Munduate, Lourdes (2017) *Building Trust and Constructive Conflict Management in Organizations*, Springer International.